

1 PROLOG

Záměrem předkládané práce je nabídnout kritické vhledy do problematiky studia předkřesťanských náboženství severních Indoevropanů, konkrétně Keltů, Germánů a Baltů. Použité zastřešující adjektivum „severní“ pro dotyčné etnické skupiny nevychází z lingvistických konotací, neboť navzdory dlouhodobému vzájemnému sousedství, provázenému interferencemi o různé intenzitě, časovém trvání i geografii kontaktních zón,¹ netvoří Keltové, Germáni a Baltové v rámci indoevropské ekumeny společnou jazykovou větev a nespádají do stejné skupiny ani z hlediska základní klasifikační dichotomie indoevropských jazyků na sate-mové a kentumové.² Jejich společná kategorizace zde vychází zejména z důvodů geografických, jelikož se z hlediska etnogeneze jedná o nejsevernější indoevrop-ské větve (viz mapu 1), a také důvodů kulturněhistorických, které s výše uvede-ným faktorem velmi úzce souvisejí.

1 Z kulturněhistorické perspektivy jsou v období mezi dobou železnou a vrcholným středověkem zaznamenatelné především adstrátové vlivy 1) rýnsko-dunajských a ostrovních Keltů na západní části kontinentální a skandinávské Germánie, 2) středoevropských Keltů na západní Balty (zejména v okolí tzv. jantarových stezek, komunikačně spojujících alpsko-hercynské oblasti s pobaltskými), 3) východoskandinávských Germánů na západní Balty (zvláště přímořské kmeny Prusů a Kurů). Nutno dodat, že evidence těchto kontaktů vycházejí především z komparativního studia archeologických a jazykových dokladů, neboť dobové etnografické informace z písemných pramenů jsou v tomto ohledu příliš strohé. Z perspektivy religionistiky, zabývající se specifickou částí duchovní kultury, jsou tím spíše stopy vzájemné interakce všech těchto neliterárních národů v předkřesťanském období špatně studovatelné a jakékoli závěry obvykle pouze hypotetické.

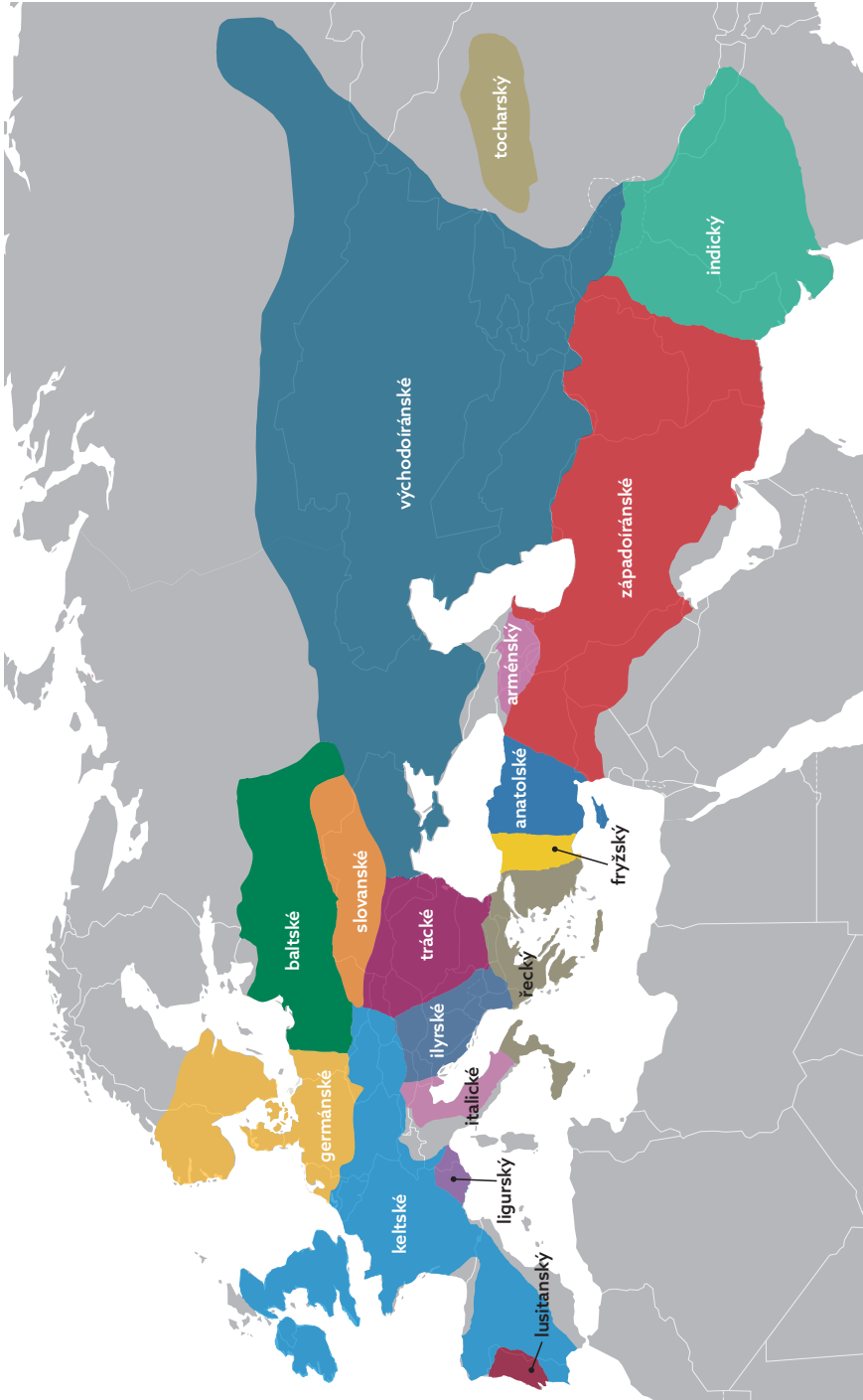
2 V hláskovém systému baltských jazyků převažují rysy satemové, keltské jazyky patří jednoznačně k typu kentumového a germánské jazyky představují v podstatě předěl mezi oběma makroareály, byť s výraznou převahou kentumových rysů – viz např. Anthony, David, *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, New Jersey: Princeton University Press 2007, 345–346.

Etnogenetický a kulturní vývoj těchto indoevropských skupin probíhal severně od alpsko-karpatské horské soustavy, tedy v části prostoru, označovaného tradičně v antických pramenech řecké a italské provenience jako *barbarikum* (řec. *barbarikon* > lat. *barbaricum*). Tento pejorativní termín v jistém ohledu zrcadlí kulturní konzervatismus severních Indoevropanů, jejichž tradice se zjevně během antického období vyvíjely méně turbulentně než tradice jejich jazykových příbuzných ve Středomoří, vystavené inspirativnímu vlivu zdejších civilizací, jejichž nositelé patřili po etnické stránce k afroasijským skupinám (především Semitům) či jiným starým národům severního Středomoří (jako Chattové, Churrité, Mínojci, Etruskové nebo Iberové), které později podstoupily indoeuropeizaci.³ Četné spojující, archaicky vyhlížející rysy⁴ ostatně evidují při popisech pohanských kultur Keltů, Germánů a Baltů antické a středověké literární prameny. Vážou se prakticky ke všem významným oblastem kulturního projevu:

- způsob urbanizace (soustava vesnických osad a osamělých usedlostí, případně i opevněných hradišť coby útočišť při válečných konfliktech);
- základy hospodářství (kombinace zemědělství a chovu dobytka, tradice legitimních loupeživých nájezdů vně politického teritoria);
- politické uspořádání (kmenová organizace s pevnými rodovými vazbami a ustálenou sociální hierarchií);

3 Ve smyslu naznačené kulturní dichotomie mezi severními a jižními Indoevropany by bylo možné k těm prvním zahrnovat vedle tří studovaných etnických skupin bezpochyby ještě Slovany, případně také Indoevropany z vnitrozemí Balkánského poloostrova (Panoni a Dákové) nebo eurasijských stepí (Skytové a Sarmatí). Ve srovnání s Kely, Germány a Balty však známe náboženské tradice těchto „barbarů“ podstatně méně (Slované, Skytové), anebo vůbec (Panoni, Dákové, Sarmatí). K těsné provázanosti jazykové, kulturní a geografické dimenze v dějinách dílčích indoevropských větví viz např. Puhvel, Jaan, *Srovnávací mytologie*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1997, 47–57. K otázce vlivu etnických substrátů na vzájemné kulturní odlišnosti jednotlivých indoevropských skupin viz např. Lincoln, Bruce, *Death, War, and Sacrifice: Studies in Ideology and Practice*, Chicago: University of Chicago Press 1991, 1–5.

4 Rekonstrukce kulturní protohistorie Indoevropanů, včetně charakteristických rysů jejich náboženství, vychází zpravidla z komparace a syntézy archeologických a písemných pramenů. V tomto ohledu, stejně jako v otázce chronologie a geografie šíření indoevropských jazyků, zůstávají v podstatě stále v platnosti teze litevsko-americké archeoložky Mariji Gimbutasové, podle nichž se hlavní protoindoevropské epicentrum nacházelo ve stepích mezi dolními toky Volhy a Dněpru a k šíření dílčích skupin mělo docházet od konce neolitu různými směry vesměs militantní cestou – viz zvláště Gimbutas, Marija, *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe*, Washington D.C.: Institute for the Study of Man 1997. Ke kritice těchto tezí a alternativnímu modelu viz Renfrew, Colin, *Archaeology and language: The puzzle of Indo-European Origins*, Cambridge: Cambridge University Press 1987. K revidované verzi modelu Gimbutasové a kritice modelu Renfrewa viz např. Anthony, David, *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, New Jersey: Princeton University Press 2007. K aktuálním výsledkům genetických studií, založených na zhruba 70 vzorcích evropské DNA z období mezi mezolitem a dobou bronzovou – a zdávajících se (alespoň prozatím) potvrzovat „stepní“ model Gimbutasové – viz Haak, Wolfgang et al., „Massive Migration from the Steppe was a Source for Indo-European Languages in Europe“, *Nature* 522, 2015, 207–211.

Mapa 1: Přibližná distribuce indoevropských jazyků v době prvních etnografických zpráv o jejich severních skupinách (okolo 500 př. n. l.)

- genderové vztahy (pevný patriarchální řád);
- „herojská“ etika (statečnost, věrnost přísahám a neochvějně akceptování osudu coby zásadní aspekty osobní cti a pozitivní společenské reputace, jejichž prostřednictvím dosahují výjimeční jedinci svého druhu „nesmrtelnosti“);
- význam alkoholických nápojů (tj. tradičních extatických prostředků užívaných v profánní i sakrální sféře);
- absence literatury (alias houževnaté orální tradování společensky významných narativů navzdory znalosti či dostupnosti písma);
- náboženský význam koně (v rituální, mytologické i umělecké sféře);
- praxe lidských obětí (v rámci některých rituálů spojených s kulty bohů a věštěním);
- náboženský partikularismus (prostorově i časově variabilní soustava lokálních, kmenových a nadregionálních kultů bohů, duchů a předků);
- obliba triadických konceptů (coby klasifikačních či organizačních matric v sakrální i profánní sféře).⁵

Navzdory nastíněnému konzervatismu je ovšem z historických dokumentů, doplněných o lingvistické a archeologické analýzy, zřejmé, že podobně složitý kulturní vývoj jako ve Středomoří probíhal během antického období také v prostoru severně od Alp a Karpat. Zdejší neindoevropské substráty či adstráty, z nichž do současnosti přežili (v jazykovém smyslu) pouze Baskové, Sámové a Baltofinové, sehrály bezpochyby v kulturní genezi severních indoevropských skupin významnou roli. Avšak rekonstruovat tyto asimilační procesy – stejně jako duchovní kultury zdejších etnik před christianizací – je úkol podstatně obtížnější, především z důvodu, že jsme o někdejších reáliích v tomto širokém geografickém prostoru zpraveni relativním minimem seriózních informací.

Literární prameny referující o oblastech osídlených pohanskými Kelty, Germány a Balty totiž obsahují komplexnější etnografické pasáže spíše vzácně. Tato

5 Výčet vzájemných rozdílů a specifík dílčích skupin severních Indoevropanů by mohl být bezpochyby podobně obsáhlý. Některé z uvedených znaků jsou evidovatelné také u jižních Indoevropanů (mezi Apeninským a Indickým poloostrovem) nebo mimo indoevropskou ekumenu (například v semitském, severokavkazském, altajském nebo ugrofinském prostředí). Tyto skutečnosti však informační hodnotu předloženého souboru znaků společných kulturám severních Indoevropanů nikterak nesnižují, neboť mimo ně se dotýčný soubor v takto kompletní podobě patrně neobjevuje (a pokud výjimečně ano, pak zpravidla důsledkem intenzivních kulturních vlivů právě z uvedeného prostředí). Namísto je třeba dodat, že předložený soubor by mohl být bezpochyby širší a podrobnější, nicméně jako základní ukázka sdílených kulturních rysů v dotýčeném prostoru jej lze považovat za dostačující. K pozdně antickým a středověkým dokladům paralel mezi pohanskými společnostmi severních Indoevropanů viz např. Modzelewski, Karol, *Barbarská Evropa, Death, War, and Sacrifice: Studies in Ideology and Practice*, Chicago: University of Chicago Press 1991; Gimbutas, Marija, *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe*, Washington D.C.: Institute for the Study of Man 1997.

skutečnost je dána jednak žánrovou orientací těchto pramenů, jednak častým nezájmem, jazykovou bariérou, ideologickými předsudky nebo kulturní odcizeností jejich autorů. Pro badatele zabývající se tradicemi severních Indoevropanů jsou tyto literární zdroje sice bezpochyby cenné, neboť poskytují exkluzivní náhledy na zdejší „živé“ pohanství, případně také referují o kulturních kontrastech a vzájemných vztazích těchto etnik s jejich sousedy. Zároveň je však zřejmé, že pro detailnější rekonstrukci náboženství nejsou tyto prameny zpravidla dostačující. Navíc se obvykle vážou pouze k určité lokalitě nebo regionu a informačně tak pokrývají pouze malé části dotyčných etnických území.⁶

Proces „mediteranizace“, který od prehistorie ovlivňoval zvláště jižní indoevropské skupiny, sehrál nakonec zásadní roli v kulturním i náboženském vývoji také na severu Evropy. Vlivem úspěšného šíření monoteistických tradic pocházejících ze semitských kulturních epicenter byly tradiční polyteismy zavrženy koncem antiky nejdříve na území Římského impéria, a během středověku postupně i za jeho někdejšími severními hranicemi. Díky několikasetleté literární tradici i výrazně bohatší ikonografii jsou ovšem náboženství Indoevropanů ze Středomoří v současnosti podstatně lépe rekonstruovatelná než tradice jejich příbuzných v severní polovině Evropy. Ty byly během středověku

6 Reflexe Keltů v písemných pramenech začíná již před rokem 500 př. n. l. v nedochovaném díle Hekataia z Miletu a pokračuje Hérododem a filozofickými klasiky Platónem a Aristotelem. Nejobsáhlejší zmínky o kultuře a náboženství Keltů pocházejí z období 100 př. n. l.–100 n. l. od Poseidónia z Apameie, Caesara, Diodóra Sicilského, Strabóna, Plinia Staršího a Tacita. Týkají se však převážně jižních území Galie a Británie, zatímco téměř opomíjejí oblasti, kde je nacházen bohatý archeologický materiál (Porýní a Podunají), i území s pozdější, středověkou produkcí mytologické literatury (Irsko a Wales) – pro přehled etnografických pramenů ke starým Keltům viz Cunliffe, Barry, *The Ancient Celts*, Oxford – New York: Penguin Books 1999, 288. Počátky historických referencí o starých Germánech se pojí s nedochovaným dílem Poseidónia z Apameie z konce 2. století př. n. l., časově nejspíše spadajícím do doby útoků Kimbrů a Teutonů na severní hranice Itálie. Bohatší (a často citované) etnografické informace od Caesara a Tacita se vztahují především k území nejzápadnějších germánských skupin v Porýní, ačkoli druhý jmenovaný stručně referuje také o oblastech dál na severovýchod včetně Skandinávie. O náboženské praxi severních Germánů se objevují obsáhlejší reference až během tzv. vikinského období u Ahmeda ibn Fadlána a Adama Brémského (10.–11. století), které jen těsně předcházejí období christianizace severského prostoru – pro přehled pramenů k pohanství starých Germánů viz Ström, Åke V. – Biezais, Haralds, *Germanische und Baltische Religion*, Stuttgart: W. Kohlhammer 1975, 282–286. O Baltech, žijících ve východním sousedství Germánů, píše již koncem 1. století n. l. Tacitus. Poté ovšem následuje osm „temných“ století až do zpráv anglosaského námořníka Wulfstana a německých církevních kronikářů Adama Brémského a Helmolda z Bosau (9.–12. století). Uvedené prameny se však týkají takřka výhradně území starých Prusů, což platí také pro pozdější kroniky Petra z Duisburgu, Simona Grunaua a Martina Murinia (14.–16. století), přinášející patrně nejdetailejší údaje o charakteristických rysech baltského pohanství. O kulturních zvycích starých Lotyšů (Latgalů) informuje kronika Jindřicha Lotyšce z 13. století, podstatně více pozornosti je zde však věnováno západněji žijícím ugrofinským Livům a Estoncům, jejichž náboženské zvyky se však zřejmě nikterak zásadně nelišily od těch baltských. O kultech starých Litevců se objevují konkrétnější informace teprve v ruském *Haličsko-volyňském letopisu* (13. století) a latinském díle *De Europa* Eney Silvia Piccolominiho (15. století), reprodukujícím detaily misijní cesty Jana Jeronýma Pražského po čerstvě christianizované Litvě – pro přehled pramenů k pohanství starých Baltů viz Běťáková, Marta E. – Blažek, Václav, *Encyklopedie baltské mytologie*, Praha: Libri 2012, 232–248.

christianizačními procesy rozrušeny, aniž by byly komplexněji zdokumentovány písemnými prameny a aniž by po nich zůstaly hmotné památky s náležitou výpovědní hodnotou. Fragmentárnost dochovaného materiálu, povrchnost antických a středověkých etnografických popisů, mytologie reinterpretované křesťanskou cenzurou a okleštěné či ideologicky přeznačené rituální zvyklosti – zejména tyto skutečnosti vždy činily studium tradic severních Indoevropanů mimořádně problematickým.

Počátky vědeckého výzkumu těchto náboženství se časově kryjí – nikoli náhodou – s obdobím vzestupu nacionalismu během 18.–20. století. Vlivem motivačních impulzů spojených s hledáním kulturních kořenů „dávných předků“ docházelo v různých zemích na jednu stranu k intenzivní heuristice historikoliterárních, archeologických a etnografických informací, na druhou stranu ovšem i k značně tendenčním interpretacím takto získaných poznatků. Představy o kulturách těchto etnik se během doby pozvolna měnily nejen vlivem příspěvků rozličných akademických disciplín (jako filologie, antropologie, sociologie či psychologie), ale také kulturních trendů, ideologií či paradigmat (jako romantismus, evolucionismus, marxismus, xenofobní nacionalismus, pacifistický internacionalismus, feminismus, environmentalismus a kontrakulturní hnutí), vůči nimž akademické prostředí obvykle nezůstávalo imunní. Zhruba od konce 80. let 20. století dochází vlivem dekonstruktivní kritiky k podstatně silnější reflexi metodologických problémů, vázaných mimo jiné i na studium starých indoevropských polyteismů. V praxi tento obrat vedl především k intenzivnějšímu studiu povahy informačních zdrojů, zvláště v ohledu jejich ideologického nebo kulturněhistorického pozadí. Přiměl také badatele zabývat se vedle těch aspektů, které o dotyčných tradicích díky dochované faktografii *známe*, také těmi aspekty, které *neznáme*, a otevřeně tuto skutečnost přiznávat bez svévolné snahy zaplňovat informační mezery pomocí intuitivních či fantastických „rekonstrukcí“.

Uvedený obrat od „kreativní“ ke „kritické“ hermeneutice nicméně nezasáhl specialisty na těchto studijních polích nikterak všeobecně. Vzhledem k setrvačnosti různých ideologických či jiných dezinterpretáčnických tendencí si tato práce klade za hlavní cíl provést systematickou revizi dosavadních poznatků. Bude se přitom maximálně držet nastoleného kritického diskurzu, založeného na třech zásadních attributech vědecké „objektivity“: empiričnosti, logické koherentnosti a verifikovatelnosti.

Dílčí tematické kapitoly práce reflektují výsledky činnosti hlavních humanitněvědních odvětví, která se na studiu předkřesťanských náboženství severních Indoevropanů (a archaických náboženství obecně) zpravidla podílejí: archeologie, filologie a etnologie. Cílem každé z kapitol bude představit stručnou historii výzkumu náboženství vybrané severoindoevropské skupiny, shrnout dosavadní výsledky jeho rekonstrukcí a seznámit s interpretačními možnostmi

a mezemi při řešení ústředních problémů. Volba konkrétní etnické skupiny, na jejíž tradicích zde bude problematika studia perspektivou dílčí humanitněvědní disciplíny demonstrována, vychází zpravidla z areálové exkluzivity dochovaného materiálu, a to z hlediska jeho kvantity, anebo kvality, případně obojího zároveň.

Pozornost tak bude v dílčích kapitolách věnována 1) problematice studia náboženství starých Keltů na základě archeologických nálezů, 2) analýze staroger-mánských mytologií na bázi literárních dokladů různé provenience, žánrového zpracování, datace a okolností vzniku a 3) možnostem a omezením, spojeným s používáním novověkého folklóru baltských zemí coby zdroje pro rekonstrukci předkřesťanských tradic starých Baltů.

Předkládaná práce by měla v optimálním případě poskytnout zájemcům o studium těchto náboženství názorné vhledy do ústředních badatelských problémů a jejich interpretačních možností či mezí. Vzhledem k relativně dostatečnému množství přehledových publikací jsem obvykle nepovažoval za nutné uvádět do základní faktografie k prezentovaným tématům. Činil jsem tak pouze tehdy, bylo-li to žádoucí pro demonstraci nějakého analytického problému, anebo kvůli upozornění na nějaký zavedený interpretační stereotyp. Jinak jsem se v práci snažil prezentovat především ta fakta a souvislosti, která bývají v přehledových publikacích obvykle přehlížena nebo opomíjena. Při řešení interpretačních problémů jsem zpravidla vycházel z multioborové analýzy poznatků se zvláštním zřetelem na ideologické pozadí informačních zdrojů, z nichž jsou tyto poznatky získávány (tj. historických pramenů i vědecké literatury). Na tomto základě jsem pak v dílčích kapitolách usiloval o nabídnutí takových východisek, která se pokud možno vyhýbají extrémům „optimistického konstruktivismu“, majícího často blíže k přístupům náboženskofilozofickým než religionistickým, a „hyperkritického skepticismu“, jehož pozitivistická rigidnost svádí k rezignaci na konkrétnější řešení složitějších problémů.

